

УДК 94(477.54): 316. 347

Т. В. Арзуманова
Харківський національний університет будівництва та архітектури

ХЛИСТИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ХІХ ст.: ПРОБЛЕМИ ВИКРИТТЯ ТА ПРОТИДІЇ ПОШИРЕННЮ СЕКТИ З БОКУ ДЕРЖАВИ ТА ОФІЦІЙНОЇ ЦЕРКВИ (НА ПРИКЛАДІ СЛОБОДИ ПОПІВКА СТАРОБІЛЬСЬКОГО ПОВІТУ)

Стаття присвячена висвітленню проблеми викриття та розслідування сектантських організацій в Харківській губернії в ХІХ ст. на прикладі секти хлыстов. Зроблено висновок про складність даного процесу через закритість та замкнутість членів секти, ізольованість їх від громадського життя, відсутність згуртованості у представників світської та духовної влади в розслідуванні таких справ. Труднощі у викритті релігійних сектантів призводили до неможливості встановити ступень провини підозрюваних та відповідно покарати їх, поширювало образливі чутки та плітки про підозрюваних.

Ключові слова: секта, хлысты, скопці, прозелітизм, оскотчення.

В статье рассмотрены проблемы разоблачения и расследования сектантских организаций в Харьковской губернии в ХІХ в. на примере секты хлыстов. Сделан вывод о сложности данного процесса из-за закрытости и замкнутости членов секты, изолированности их от общественной жизни, отсутствия сплоченности у представителей светской и духовной власти в расследовании таких дел. Трудности в выявлении религиозных сектантов приводили к невозможности установить степень вины подозреваемых и соответствующую меру наказания, распространению оскорбительных слухов и сплетен о подозреваемых.

Ключевые слова: секта, хлысты, скопцы, прозелитизм, оскотчение.

The article deals with the problem of exposure and investigation of secret religious persuasions in Kharkiv province in the 19th century (on the Khlysts sect example). The author draws the conclusion about the complexity of this process due to the closedness and seclusion of the sect members, their exclusion from public life, the lack of cohesion among the representatives of the secular and spiritual authorities in the investigation of such cases. Difficulties in identifying the religious sects led to the failure to identify the true guilt of the suspected and the relevant punishment, the dissemination of offensive rumors and gossip about the suspects.

Keywords: sect, the Khlysts, the skoptsy, proselitism, castration.

Одним із проявів кризи російського суспільства в ХІХ ст. стало поширення сектантських рухів, відхід від православної церкви значної кількості представників усіх верств населення. Попри поліетнічність та поліконфесійність Російської імперії, православ'я виступало «стовпом» російської державності, інститутом, який формував світогляд, моральні цінності громадян. Старообрядництво та сектантські рухи вважалися провідними загрозами для існування Російської православної церкви, а отже, і засад російського суспільства та держави. Боротьба за збереження офіційного православ'я було завданням як світської, так і духовної влади [5, с. 44].

Перші згадки про хлыстов в досліджуваному регіоні містить праця М. В. Варадінова, в якій автор увів до наукового обігу унікальні архівні матеріали карних справ проти старообрядців та сектантів у Російській імперії. Цінність роботи полягає в тому, що автор наводив цитати з внутрішніх справ МВС, матеріали допитів підозрюваних та свідчення агентів, які працювали «під прикриттям» для викриття релігійних спільнот [3, с. 85–87, 135–152, 244–259, 365, 501–506].

Питання механізмів викриття релігійних сект оглядово подані в роботах дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. Автори визначають важкість виявлення цих організацій через високий ступінь

їхньої закритості, неможливості отримати правдиві дані під час допитів підозрюваних та певну фальсифікацію фактів з боку тих, хто перейшов на бік православ'я, порвавши із «сектантським» минулим [2, с. 56–134; 6, с. 23–63; 8, с. 72–78]. Нажаль, більшість робіт дослідників даного періоду відзначається певною «однобокiстю» у висвітленні історії хлистівства. Хлистів звинувачували у розпусті, поширенні ересі, яка підриває основи держави та православної церкви.

У новітній російській історіографії вивчення історії хлистів розпочалося в контексті подолання стереотипів, визначення регіональних особливостей секти хлистів. Форми та методи боротьби з релігійними злочинами (передусім із сектантством) проаналізовані в дисертаційному дослідженні російського історика В. Ф. Левіна. Праця є цікавою міждисциплінарним зв'язком (історії та права), залученням значного архівного матеріалу, який дав змогу проаналізувати регіональні особливості протидії світської та духовної влади, поширенню руху хлистів на теренах Російської імперії [5].

К. Т. Сергазіна доводить, що хлистівство було «аутентичним явищем» російського суспільства, яке пішло від культури ченців та старообрядців – безпововців поморської згоди. Всі звинувачення хлистів у сектантських ритуалах, антиморальній поведінці авторка пояснювала тим, що основна маса джерел про секту створювалася саме представниками офіційної церкви, які часто спотворювали факти на свою користь [9, с. 6, 10].

О. І. Дехтевич також актуалізує необхідність відходу від застарілих уявлень про секту хлистів та аналізу регіональних відмінностей даного сектантського напрямку. На думку дослідниці, в ХІХ ст. в Російській імперії хлистівство представляло собою релігійний рух, який складався з безлічі общин, що були не схожі та не контактували між собою [4, с. 16–19].

Зазначена проблематика не отримала детального вивчення в сучасній українській історіографії. Дослідження сектантського руху в Харківській губернії, започатковане В. П. Потоцьким [7], потребує подальшого розвитку.

Завданням статті є аналіз процесу розслідування та викриття секти хлистів у Харківській губернії на прикладі села Попівки Старобільського повіту, а також особливостей співпраці цивільної влади та духовництва в даній справі.

Основою для написання статті послужили архівні документи «Справи про молоканську секту, існуючу в слободі Поповці Старобільського повіту (1844–1851 рр.)» [10]. Ця справа є унікальною за контентом: вона складається з низки документів, які були створені під час декількох років розслідування діяльності релігійної секти у Старобільському повіті. Послідовний аналіз матеріалів дозволяє уявити процес виявлення сектантського руху: перші документи представлені рапортами священика слободи Попівка до Харківської духовної консисторії про підозри в існуванні в його приході секти, в справі представлені листування консисторії з органами світської влади (вимоги духовництва притягнути до суворої відповідальності сектантів), матеріали допитів підозрюваних (розкривають сутність їх світогляду та релігійних уподобань), матеріали Харківської духовної консисторії (висвітлюють роботу з «повернення» сектантів до лона православ'я).

Дані документи дають можливість уявити процес розслідування діяльності закритих таємних організацій в ХІХ ст., викривають певну конфліктну ситуацію між духовництвом та керівництвом цивільної влади, висвітлюють ставлення пересічних селян до сектантів.

Православна церква в ХІХ ст. успішно боролася з наступом інших конфесій та сект за допомогою цілої низки засобів, включаючи активну роботу місіонерів та місцевих священиків, які використовували відпрацьовану схему переслідування за інакомислення. Православні священики зобов'язувалися інформувати світську владу про всі секти та общини старообрядців, сектантів у власних приходах, навіть про появу чуток слід було доносити керівництву. Саме з такого рапорту, датованого 1844 р., починається архівна справа про секту молокан в Старобільському повіті [10, арк. 1]. У рапорті священика слободи Попівки Семена Белікова вказувалося на поширення пліток про молоканську секту (священик зазначав, що ці плітки він не міг підтвердити доказами). За чутками, кіннозаводські селяни, які мешкали в Попівці і які вже були засуджені 1828 р. за членство в молоканській секті, знову відновили участь у ній.

Слід зазначити, що на території Старобільського повіту мешкала значна кількість етнічних росіян, які селилися в даному регіоні протягом ХVІІ – ХІХ ст. Серед них переважали старообрядці

та однодвірці. Однодвірці були нащадками служилих людей, які несли прикордонну «дозорну» службу на південних рубежах. За часів Петра I вони були звільнені від тілесних покарань та мали прізвиська (як дворяни), могли володіти землею та кріпаками. Характерною особливістю однодворців було те, що вони укладали шлюб, спілкувалися лише з представниками свого стану, презирливо ставилися до поміщицьких та державних селян, хоча з XVIII ст. їх фактично зрівняли в правах [1, с. 7, 11]. Таким чином, однодворці займали рубіжне положення між селянами та дворянами, що сформувало їх закритий історико-культурний тип. Як і для старообрядців, так і для однодворців була притаманна ізоляваність, закритість від суспільства. З окремих груп однодворців сформувалися кіннозаводські селяни, які працювали на Біловодських кінних заводах в Старобільському повіті.

Згадка про розслідування справи про молоканську секту в Слобідсько-Українській губернії є в роботі М. Варадінова. Автор цитує фрагменти з карної справи, а саме показання підсудних, які дають змогу виробити уявлення про сутність даної секти. М. Варадінов визначав, що секта, яка була викрита в Слобідсько-Українській губернії, мала ознаки не тільки молоканської секти, а й елементи секти скопців. Упродовж 1840-х рр., коли відновилося слідство в Старобільському повіті над тими селянами, котрі перебували під слідством 1828 р., членів секти будуть називати молоканами, іноді скопцями. Проте детальний аналіз релігійної обрядовості членів секти слободи Попівки дозволяє нам зробити висновок, що викрита секта була хлистівською [3, с. 4–13; 9, с. 72–78].

Серед засуджених 1828 р. були не тільки місцеві селяни, а й матрос з Костроми, який зізнався, що був направлений до Попівки за наказом наставника скопців. Останній утримувався в Спаському монастирі у Суздалі. На жаль, Н. Варадінов не вказав, який вирок отримали підсудні 1828 р. [3, с. 245]. Яким саме чином було викрито секту також залишається невідомим. За свідченнями сектантів, вони давали клятву, обітницю мовчання, а їх наставник наказував відвідувати регулярно православну церкву, щоб не викликати підозр в односельців та місцевого священика.

У рапорті ж, написаному 1846 р. священиком слободи Попівка, значилося, що кіннозаводські селяни Павло Резніков, Євстафій Бобрицький, Кирило Решетніков та інші разом з членами своїх родин збираються в окремих хатах на нічні зібрання, які супроводжуються танцями в довгих накрохмалених бавовняних сорочках з широкими рукавами. У середині кімнати стояла велика бочка з водою, а сектанти ходили навколо неї та плескали водою [10, арк. 1, 4]. Священик також згадував, що секта відродилася в середовищі селян, яких уже судили 1828 р. Дячок слободи Попівки стверджував, що історія молоканської секти розпочалася давно, багато сектантів упродовж 1820-х рр. були вислані до Сибіру, а решта заявила про відданість православію, проте продовжувала поділяти своє віровчення таємно.

Священику слободи Попівки було наказано продовжувати таємний нагляд за підозрілими, у результаті чого зі слів односельців йому стало відомо, що підозрювані у молоканстві вживають у їжу лише пісні страви («харчуються як монахи»), доньок не віддають заміж, чоловіки не виконують подружній обов'язок. Селяни також пліткували, начебто дружини Тимофія Селікова та Василя Черепакіна не бажають членства в секті, проте чоловіки примушують їх силою [10, арк. 6–6-зв.].

З рапортів священика стало відомо, що по мірі поширення селом цих пліток, влада знає про існування секти, але не вживає ніяких заходів щодо її викриття, підозрювані почали себе поводити зухвало: ставити священику після служби низку питань щодо змісту Старого Заповіту, Священного Письма (начебто аби «підловити» його в розбіжностях релігійного вчення або професійній некомпетентності) [10, арк. 10-зв.].

Рапорт протоієрея Старобільського повіту Дмитра Донченкова до Харківської духовної консисторії був складений на основі матеріалів розслідування, проведеного старостою слободи Попівки. За наказом старости оглянули підозрюваного у причетності до секти кіннозаводського селянина Нестора Самкова і виявили, що він оскоплений. Оскоплення Н. Самков пояснював виробничою травмою, проте був направлений до голови Біловодської волості полковника Фріца

для подальшого розслідування [10, арк. 15].

Матеріали справи надійшли до російського імператора, 1844 р. Микола I видав таємний наказ протоієрею Старобільського повіту Дмитру Донченкову провести особисте розслідування справи про секту молокан слободи Попівки [10, арк. 16]. До справи були долучені і світські органи влади. Під час таємного розслідування, що почалося за розпорядженням Старобільського земського суду, було виявлено, що підозрювані збираються вночі з суботи на неділю та під великі церковні свята в будинку Остапа Добрицького (який був засуджений 1828 р. за членство в секті, але виправданий за відсутністю доказів та обіцянку повернутися до православ'я). На збори селяни вдягали особливий одяг та намагалися приходити на моління таємно, щоб ніхто не бачив [10, арк. 17–18].

Влада побоювалася, що Нестор Самков, який був оскоплений, може оскопити інших членів секти. Підозрюваних у причетності до секти оглянули, було встановлено, що більше ніхто не мав ознак кастрації. Проте під час огляду жінок були виявлені шрами над ареолами молочних залоз у Варвари Самкової (дружини Нестора), Параскевії Черепяхиної, Маври Добрицької (дружин підозрюваних у султанстві). Однак місцевий лікар не міг остаточно пояснити природу походження цих шрамів і не став остаточно стверджувати, що це ознаки жіночого оскоплення [10, арк. 21].

Підтвердженням наявності секти було і те, що всі підозрювані жили дуже замкнуто, не мали жодних стосунків з селянами слободи. Коли попівцям стало відомо про розслідування справи сектантів в їх слободі, вони рішуче виступили за виселення підозрюваних сектантів через їх «соромне марновірство» [10, арк. 21, 28, 29–29-зв.].

Доказом про причетність до секти молокан мали послужити і три друковані та одна рукописна книги, що були вилучені у підозрюваних. Однак було встановлено, що ці книги були повчаннями про догмати віри та заповіді Божі. Читання цих книг, як зазначили священники, не повинно підлягати забороні. Проте саме в цих книгах сильно викривалися алкоголізм, розкоші та хтивість. Тому члени секти знаходили в них виправдання своєму вченню: не пити вина, не вживати м'яса, не жити з дружинами статевим життям [10, арк. 61–62].

Розслідування справи відбувалося одночасно світською і духовною владою, особливий контроль російського імператора Миколи I посилив її значимість та призвів до звинувачень, якими обмінювалося духовництво з цивільними у некомпетентності та небажання виконувати обов'язки, намагання виявити винних, перекласти відповідальність одних на других. Так, представники земського суду звинувачували у відсутності реакції на поширення секти місцевого священника Семена Белікова. На їх думку, священнику було давно відомо про існування в його церковному приході сектантів, проте він приховував цей факт, намагався уникнути відповідальності [10, арк. 18].

У листі Харківському архієпископу з Управління державного кіннозаводства було чітко зазначено, що боротьба з сектантством не відноситься до компетенції цивільної влади: «будь-який адміністративний утиск забобонів замість користі призведе до піднесення релігійного фанатизму» і лише «архієпископські настанови, переконання в прямих істинах християнства зможуть знищувати та викорінювати у людей омани, що походять від помилкових понять» [10, арк. 30].

Священники ж звинувачували офіційну владу в бездіяльності у справі боротьби із сектантами. Так, протоієрей Старобільського повіту Дмитро Донченков пропонував виселити всіх підозрюваних із слободи. Однак ця пропозиція не була взята до уваги [10, арк. 32-зв, 33]. Взагалі у справах щодо релігійних злочинів чиновники міністерства внутрішніх справ та поліція (до відома якої відносилася діяльність із попередження та припинення правопорушень проти офіційної релігії) часто відмовлялися від заходів карного переслідування сектантів, доведення справ до суду, затягували роками розгляд справ.

Під час розслідування діяльності секти були арештовані і відправлені до острогу в Харків декілька підозрюваних із Попівки. Перебування в тюрмі абсолютно не зломило дух сектантів та їх однодумців, що залишилися в слободі. Так, 1846 р. Василь Черепяхін, брат засудженого Пилипа Черепяхіна, заявив: «Чи ми не розуміємо, для чого ви в острозі тримаєте наших? Це все для того, щоб нас налякати та примусити нас їсти м'ясо. Бог дасть – все вам повернеться» [10, арк. 41]. Про такі висловлювання писав у рапорті старобільський протоієрей Дмитро Донченков. Він також

вказав, що селяни, яких підозрювали у причетності до ересі, були показово активні у відвідуванні церкви, виконанні всіх обрядів та таїнств. Однак продовжували відмовлятися від вживання м'яса та горілки, пояснюючи, що таким способом намагаються «приборкати воюючі пристрасті» [Там само].

21 серпня 1846 р. в Попівку за призначенням Старобільського земського суду приїхав пристав для опитування під присягою селян Попівки про поведінку членів родин кіннозаводських селян, які були під підозрою у членстві в секті молокан. Селяни заявили, що сім'ї Миколи Смирного та Антона Носенкова були дуже хороші. Священик же заявив, що зазначені селяни перебувають у гарному настрої, бо очікують на повернення з харківського острогу своїх засуджених однодумців. Він запевняв, що всі сектанти відчувають у душі сильну ненависть до всіх православних і вважають, що вони загубили їхнє життя. На думку священика, за зовнішньою зразковою поведінкою можуть приховуватися різні думки, «в повному викориненні в серцях згубної для душі ересі не можна бути впевненим» [10, арк. 59, 60, 60-зв.].

Розслідування справи було завершено 1846 р. Під слідством перебувало 59 осіб (25 чоловіків та 34 жінки). Харківська Палата суду визнала винними 16 осіб [10, арк. 148]. Суд постановив Нестора Самкова, якого звинувачували у причетності до секти скопців, віддати в солдати в окремий кавказький корпус, а в разі нездатності виконувати військову службу заслати на поселення в Закавказький край. До заслання в Закавказький край було засуджено Євстафія Добрицького та Прокопія Черепакіна (за старістю), які хоч і не зізналися в поширенні скопецької або хлистівської секти, але були достатньо «викриті обставинами справи». Фактично вирок було винесено на основі пліток та домислів, жодних речових доказів у слідства не було [10, арк. 69]. Інші 13 осіб (7 чоловіків та 6 жінок) підлягали «настановам священиків, повчанням» задля повернення до православ'я [10, арк. 69]. У таємній постанові вказувалося, що таємному нагляду з боку священиків підлягають дякон слободи Попівки Данило Щьокін та всі, кого підозрювали у причетності до секти молокан [10, арк. 126–129].

Таємний нагляд за кіннозаводськими селянами та дяконом тривав з 1846 по 1849 рр., у результаті було виявлено, що попівський дякон Данило Щьокін мав бездоганну поведінку, а от кіннозаводські селяни продовжували поділяти сектантські погляди. 23 березня 1849 р. Семен Іларіонов, священик слободи Городище (якому було приписано здійснювати секретний нагляд у сусідній слободі Попівці за підозрюваними у сектантстві) за допомогою конвойних, наданих з дозволу повітового начальства, захопив 20 сектантів – молокан, які зібралися з різних слобід у будинку селянина Павла Резнікова для проведення до присяги в секту молокан попівського церковного старости Євдокима Коновалова. Останній був завербований священиком С. Іларіоновим і погодився вступити в секту та прийняти присягу, щоб «спастися заблудлі душі» [10, арк. 134].

У рапорті до Біловодського кіннозаводського управління Семен Іларіонов писав, що довготривалий нагляд за селянами в слободі Попівці, підозрюваних у причетності до секти молокан, який він здійснював за службовим обов'язком та приписанням начальства, тривалий час не давав жодних результатів. Доки священик не почав помічати, що овдовілий селянин Євдоким Коновалов із слободи Городище дуже часто навідувався в гості до свого свата Павла Резнікова, який мешкав у слободі Попівці та підозрювався у причетності до секти. Єдина донька Євдокима Коновалова була одружена із сином П. Резнікова. Після багатогодинних бесід з Є. Коноваловим, священик дізнався, що його сват намагався вже давно залучити до секти молокан. А після смерті дружини Коновалова ці вмови посилювалися. За словами Євдокима Коновалова, сват обіцяв йому розкрити всі таємниці, пояснити всі подробиці Священного Письма, якщо він стане одним з них. Євдоким Коновалов погодився співпрацювати зі священиком, бо йому вдалося його запевнити, що це не гріх – викрити злочинців. Це, навпаки, добрий вчинок, бо йому вдасться «спастися декілька душ від згубних помилок» [10, арк. 139–146].

Отже, 23 березня 1849 р. донька Коновалова, Марія Резнікова, прийшла до батька з запрошенням від свого свекра негайно приїхати до Попівки, де в будинку Резнікових його чекає вчитель. Коли Є. Коновалов по обіді (приблизно о 16.00) вирушив до Попівки, священик Іларіонов

разом із городищенським дяконом Тихоном Кліментовим, селянином Кононом Саєнком, попівським старшиною Андрієм Болдирєвим та ще трьома селянами, дочекалися темної ночі, оточили будинок Павла Резнікова та увірвалися в нього під час проведення сектантського обряду. В будинку було 20 душ, які намагалися сховатися, втекти, але були залякані погрозами караульного Конона Саєнка. Старшина Болдарєв перев'язав усіх захоплених поясами. Один селянин був відправлений у сусідні двори збирати допомогу, але мешканці села збиралися неохоче протягом цілої години. Тому старшина Болдирєв, побоюючись, щоб ніхто не втік, постійно погрожував уявними караульними, які чекають на дворі. Коли ж прийшла підмога у вигляді шести селян, всі арештовані були відправлені до приказу [10, арк. 145–146].

Затримані в березні 1849 р. (2 міщан та 17 кіннозаводських селян Біловодської волості) не визнали свою причетність до молоканської секти, а в їх будинках при обшуках нічого забороненого не було знайдено. Але під час їх огляду старобільським повітовим лікарем та старшим лікарем державних кіннозаводських Біловодських заводів Могилянським у багатьох з них виявилися ушкодження на тілі, які були вчинені операційним втручанням, що давало змогу віднести членів секти до скопців [10, арк. 169]. У документах не зазначався характер тілесних ушкоджень, не вказувалася їхня локалізація, щоб остаточно стверджувати про належність арештованих до скопецької секти.

Можна припустити, що секта в селі Попівці Старобільського повіту була сектою хлистів, які певним чином допускали ідеї оскоплення як одну із форм «духовного очищення». Нажаль, брак інформації про характер тілесних ушкоджень у підсудних не дає можливості зробити остаточні висновки.

На прикладі справи хлистів в Старобільському повіті можна проаналізувати труднощі в процесі викриття та розслідування хлистівського та скопецького руху в Російській імперії. Розслідування традиційно розпочиналося з доносів та пліток, а такі дані, отримані зі слів анонімних свідків, нажаль, не розкривали повної картини віровчень та культових обрядів членів секти. Викрити сектантів було також важко: вони не підтримували стосунків із односельцями, вели замкнутий спосіб життя, ходили до церкви та виконували всі обряди, таїнства, тримали піст. Коли збиралися на свої релігійні зібрання, виставляли навколо хати караул. У разі наближення сторонньої особи караульні давали сигнал – радіння хлистів припинялося.

Отримати детальну розповідь про обрядовість від арештованих хлистів під час допитів було практично неможливо: вони або відмовлялися визнавати своє членство, або уникали детальних відповідей. Брак інформації про хлистівську секту призвів у подальшому до фальсифікацій та спотворення реальних фактів щодо цього питання. Відсутність зізнань та доказів не дозволяла суду осудити хлистів, отже боротьба з поширенням секти перекладалася на плечі православних священиків, яким належало виховувати любов та повагу до церкви.

У перспективі науковцям слід зосередитися на висвітленні питань релігійного повсякдення, етноконфесійного складу, трансформації релігійної свідомості, релігійного синкретизму у хлистів, скопців та представників інших релігійних організацій, які були поширені на території Харківської губернії у XIX – на початку XX ст.

Література

1. Белявский М. Т. О́дноворцы Черноземья / М. Т. Белявский. – М.: Изд-во Московского университета, 1984. – 271 с.
2. Буткевич Т. Т. Обзор русских сект и их толков / Т. Т. Буткевич. – Харьков: Типогр. Губернск. правления, 1910. – 617 с.
3. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел / Н. Варадинов. – С.-Пб.: Тип. М-ва вн. дел, 1858–1862. – Т. 7: История распоряжений по расколу. – 1863. – 665 с.
4. Дехтевич О. И. Хлыстовское движение в России во второй половине XIX – начале XX века : автореф. дис. ... канд. ист. наук / О. И. Дехтевич. – Москва, 2009. – 21 с.
5. Левин В. Ф. Борьба Российского государства и Русской православной церкви с религиозными правонарушениями в 1820-е – 1917 гг. : на материалах Среднего Поволжья : автореф. дис. ... д-ра истор. наук / В. Ф. Левин. – Саранск, 2011. – 47 с.

6. Мельников П. И. Раскольничьи секты в России / П. И. Мельников // Исторический вестник. – 1885. – Т. 7. – С. 23–63.
7. Потоцький В. П. Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861–1917 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. П. Потоцький. – Х., 2004. – 20 с.
8. Реморов В. Веро-нравоучение и культ хлыстов Центральной России / В. Реморов // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 7–8. – С. 72–78.
9. Сергазина К. Т. Хлыстовство как культурно-исторический феномен : На материале общин первой половины XVIII века : автореферат дис. ... кандидата истор. наук : 24.00.01 / Рос. гос. гуманитар. ун-т (РГГУ). – Москва, 2005. – 22 с.
10. Державний Архів Харківської області. – Ф. 40. – Оп. 31. – Д. 363 «Дело о молоканской секте, существующей в слободе Поповке Старобельского уезда (1844–1851 гг.)».